

A nemzeti identitás és az európai identitás csatája Magyarország Alkotmánybírósága és az Emberi Jogok Európai Bírósága között

ABSTRACT

Constitutional identity rises specific questions beginning from its necessity, via its content, till the issue whether it could be identified beyond the nations or not. Since the principle got in the spotlight, many organizations in many scenes have tried to get the right to determinate its essence which necessarily led to a conflict. Regarding these organizations, the present writing focuses to the “fight” between the Hungarian Constitutional Court and the European Court of Human Rights and to its main stages.

Keywords: constitutional identity ■ European identity ■ national identity

I. BEVEZETÉS

„[A] magyar nemzet mindig hűen ragaszkodott saját alkotmányos önállásához, s mindig határozott ellenszenvvel viseltetett a hatalomnak, s még inkább a hatalom némely kezelőinek azon törekvései ellen, melyek Magyarország alkotmányának mellőzésére, sőt megsemmisítésére, s némileg az ország beolvasztására voltak irányozva [...] mert azon hű ragaszkodás s a beolvasztás elleni határozott ellenszenv csakugyan nemzedékről nemzedékre szállt a magyarnál, s ma épp oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt, és ha a mindenható kegyelme tőlünk el nem fordul, élni fog még századok múlva is.”^[1]

Az alkotmányos identitás már kifejezésként is számos kérdést felvet. Szükség van-e egyáltalán alkotmányos identitásra? Kinek és miért van erre szüksége? Ki az az alkotmány alanya, ki azonosíthatja magát az identitással, és kikre vonat-

[1] Deák Ferenc 1865. április 16-i húsvéti cikke, hivatkozik rá Stumpf István a 22/2016. (XII. 5.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában [94].

koztatható az identitás? Hogyan jön létre ez az identitás? Értelmezhetők-e ezek a kérdések a nemzeten túli keretek között?^[2] A sok kérdés között talán csak abban érthetünk egyet, hogy Magyarországnak van alkotmányos identitása.^[3]

Mit jelent az alkotmányos identitás? Egyesek szerint az alkotmányos identitás alkotmányjogi értelemben még tisztázatlan, nincs általános fogalma, minden állam maga határozza meg, hogy mit tekint e körbe tartozónak.^[4] Az egzakt válasz így minden bizonnyal szétfeszítené egy ilyen tanulmány kereteit, az azonban megállapítható, hogy egy alkotmány identitása nem elvont találmány vagy jól körbeburkolt, a társadalmi kultúrába ágyazott központi mag, amely csak arra vár, hogy felfedezzék. A szöveg, amit alkotmánynak hívunk, nem biztos, hogy azonos a normákkal, amelyek a legfőbb törvényt jelentik. Maga a szöveg csak korlátozottan képes identitás kialakítására. Az identitás inkább egyfajta tapasztalat és párbeszéd útján alakul ki, és számos, a nemzet múltját (vagy éppen annak meghaladását) kifejező törekvés és vélemény elegyeként jelenik meg.^[5] Az alkotmányos identitás egy esszenciális kapocs az alkotmány, a környezete, illetve az azok között, akik azt kialakították, és akik számára kialakították.^[6]

II. HATÁRVILLONGÁSOK

Ahogy Varga Zs. András jellemezte a jogfejlődés tendenciáját: a 20. század közepétől erős nemzetközi és nemzetek feletti intézmények jöttek létre, melyek hatékonyságát elsődlegesen az önálló, tagállamoktól független bíróságok létrehozása jelentette. Ezen bíróságok azonban csak jogkörökkel rendelkeznek, politikai vagy társadalmi értékekkel nem lehetett felruházni őket, azonban döntéseikkel jelentősen visszahatnak a tagállamok jogaira,^[7] az ilyen „határvillongásokra” pedig az egyes államok egyfajta patriotizmussal válaszolhatnak.^[8]

Noha az alkotmányos identitás fogalma az európai dokumentumok szintjén elsősorban az Európai Unió jogában fellelhető nemzeti identitás fogalmához kötődik, ugyanakkor az Emberi Jogok Európai Egyezményének (a továbbiakban: Egyezmény) jogában a nemzeti mérlegelési jognak (*margin of appreciation*) is lehet ilyen szerepet tulajdonítani. Az Egyezmény nem tartalmaz az Európai

[2] Körtvényesi, 2013, 115.

[3] Varga Zs., 2015, 137.

[4] Trócsányi, 2018, 475.

[5] Jacobsohn, 2013, 5-6.; Szakály - Tribl, 2018, 9-10.

[6] Drinóczi, 2016, 18.; Tribl, 2018, 153.

[7] Varga Zs., 2018, 25-26.

[8] A patriotizmus itt nem összekeverendő Habermas alkotmányos patriotizmusával. Ld. Tribl, 2018, 2.; Orbán, 2018, 2.; Szakály - Tribl, 2018, 12.; Sulyok, 2014, 45.

Unióról szóló szerződés 4. cikkének (2) bekezdéséhez^[9] hasonló rendelkezést, amely a tagállamok identitását őrizené. Az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: Bíróság, illetve EJEB) sem használta kifejezetten ítéleteiben ezt a kifejezést, maga a fogalom azonban nem idegen sem az Egyezménytől, sem pedig a Bíróság esetjogától: a nemzeti mérlegelési jog elismerése lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy történelmükből, berendezkedésükből eredő jellemzőkre figyelemmel lehessenek, így tehát bizonyos szempontból megjelenik a tagállami alkotmányos identitás gondolata.^[10] Ugyanakkor a nemzeti mérlegelési jog sem korlátlan, nem jelentheti azt, hogy a tagállamok erre való hivatkozással teljes szabadsággal rendelkezhetnének. A Bíróság ítélezési gyakorlata jól mutatja az ellenőrzése alatt betartandó korlátokat.^[11]

A Bíróság az Egyezmény őrzőjeként olyan regionális bíróság, amely 47 tagállamra nézve kíván az emberi jogok területén minimum standardokat megfogalmazni. Egyesek szerint azonban a Bíróság már nem csupán minimumkövetelmények meghatározására törekszik, hanem az emberi jogok olyan mértékű egységesítésére vállalkozik, amely nem veszi figyelembe az egyes országok különböző történelmét és kulturális gyökereit, illetve nem is tartozik a hatáskörébe. Az uniformizálásnak azonban eleve korlátai vannak, hiszen, bár vannak közös európai értékek, de az egyes országok saját értékeit a sem nemzeti gyökerekkel, sem demokratikus legitimitációval nem rendelkező bíróság nem hagyhatja figyelmen kívül.^[12]

Az Emberi Jogok Európai Bírósága Magyarországot elmarasztaló döntéseit természetesen számos kritika kíséri a hazai sajtóban és szakirodalomban,^[13] melyek nyomán nem meglepő, hogy az EJEB működése szem-

[9] „Az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét. Így különösen a nemzeti biztonság az egyes tagállamok kizárólagos feladata marad.”

[10] Delpérée – Delvolvé – Smith, 2013, 10.

[11] Számos ítéletet lehet felsorolni e tárgyban, így különösen a 6538/74. sz. panasz alapján a Sunday Times kontra Egyesült Királyság ügyben 1979. április 26-án hozott ítéletet, a 7525/76. sz. panasz alapján a Dudgeon kontra Egyesült Királyság ügyben 1981. október 22-én hozott ítéletet, a 8793/79. sz. panasz alapján a James és társai kontra Egyesült Királyság 1986. február 21-én ügyben hozott ítéletet, a 9267/81. sz. panasz alapján a Mathieu-Mohin és Clerfayt kontra Belgium ügyben 1987. március 2-án hozott ítéletet, a 18747/91., 19376/92., 19379/92 sz. panaszok alapján a Ginotas és társai kontra Görögország ügyben 1997. július 1-én hozott ítéletet. Ld. Szakvélemény a Magyar Alkotmány Negyedik Módosításáról, 2013, 10.

[12] Ugyvedforum.hu: Kritikák kereszttüzében a strasbourgi bíróság, 2017.

[13] Az Alapjogokért Központ igazgatója, Szánthó Miklós akár az Egyezményből történő kilépést is reális válasznak tartaná. Álláspontja szerint az EJEB határozataival túlterjeszkedik az Egyezmény keretein, és olyan ügyekben hoz döntéseket, amelyek valójában az állam belső szuverenitásához tartoznak. A Bíróság sok esetben a társadalmi fejlődésre hivatkozva értelmezi folyamatosan újra az emberi jogok tartalmát, ezáltal azonban a jogalkotás területére téved, amit pedig jogalkalmazó szervként nem tehetne meg. Így „a valódi legitimitációval nem rendelkező, szupranacionális szervezet lopakodva hatásköröket von el a demokratikusan megválasztott nemzetállami döntéshozóktól”, mely természetesen súlyosan sérti az államok alkotmányos identitását. Ld. Magyar Hírlap: Súlyosan sérti a szuverenitást a strasbourgi ítélet, 2017.

pontjából egyre elengedhetlenebbé kell, hogy váljon az évtizedek során kialakult, „nemzeti örökség” formáját öltő tradíciók tapintatos kezelése, ami növeli a bíróság és ítéletei általános elfogadottságát.^[14]

Az Alkotmánybíróság már működésének legelső évében, a kezdeti határozataiban is hivatkozott az Emberi Jogok Európai Egyezményére és az abban foglalt alapjogokra (természetesen, amennyiben a vizsgált alkotmányos kérdés ezt indokoltta tette),^[15] később pedig a testület már az Emberi Jogok Európai Bíróságának egyes ítéleteire is közvetlenül utalt határozatai indokolásában.^[16]

III. HADÜZENET

Tersztyánszky Ödön alkotmánybíró ugyanakkor már egy 1997-es alkotmánybíróági határozathoz fűzött különvéleményében kifejtette: „A Bíróság [EJEB] elé kerülő egyéni panaszok tárgya sohasem az adott ország hatályos jogának az Egyezménnyel való összhangja, hanem az, hogy a vizsgált esetben megsértették-e az Egyezményt. Önmagában a Bíróság gyakorlatából az Egyezmény és a belső jog összhangjára következtetést levonni nem lehet. Az kétségtelen, hogy az Egyezménnyel összhangban nem lévő jogszabály alkalmazása az Egyezmény megsértésére vezet. A belső jog és az Egyezmény összhangjának jelentősége a Bíróság esetjoga szempontjából csak közvetett.”^[17] Ezen alkotmánybírói állásponttal egybevágó szakirodalmi álláspontot fogalmazott meg Sonnevend Pál, aki szerint az Egyezményre Magyarországon az egyének közvetlenül hivatkozhatnak, ez a kijelentés azonban nem feltétlenül igaz az EJEB ítéleteire. A nemzetközi bíróságok döntéseinek kötelező erejéről és végrehajtásáról rendelkező belső jogi szabályok alapján ugyanis csak az államok közötti eljárásokhoz, illetve Magyarország részvételével zajlott eljárásokhoz kapcsolódik ilyen jogkövetkezmény, más döntések csak az Egyezmény rendelkezéseinek az értelmezésére hívhatók fel.^[18]

Sólyom László 2010-ben kifejtett álláspontja szerint az Alkotmánybíróság indokolásaiban a strasbourgi esetjogra való hivatkozás mindössze egyfajta man-

[14] Az ítélkezési önmérséklet jó példája a Lautsiés és társai kontra Olaszország-ügy, melyben a Bíróság kinyilvánította, hogy annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a fészületeknek jelen kell-e lenniük az iskolai osztálytermekben, az érintett tagállam mérlegelési körébe tartozik. A döntés figyelembe vette az olasz kormány azon álláspontját, amely szerint a fészületek jelenléte a tantermekben nemcsak kulturális jelentőséggel, hanem identitásképző hatással is bír. Ld. European Court of Human Rights, Judgment of 18 March 2011, Application no. 30814/06 (Lautsi and Others v. Italy).

[15] Ld. először a halálbüntetés alkotmányellenességéről szóló 23/1990. (X. 31.) AB határozatban.

[16] Ld. először a 35/1994. (VI. 24.) AB határozatban.

[17] 20/1997. (III. 19.) AB határozat, Tersztyánszky Ödön alkotmánybíró különvéleménye (ABH 1997, 85, 101.).

[18] Sonnevend - Vittay, 2017, 257.

kó lehet, ezen hivatkozások csak az Alkotmány speciális szabályait emelhetik ki. Az Alkotmánybíróság évtizedeken át nem is lépte át a Rubikont azzal, hogy kötelező alkotmányos szabályokat vezetett volna le a Bíróság esetjogából. Csupán egyetlen alkalommal ragadtatta magát arra a kijelentésre, hogy az EJEB a magyar joggyakorlatot alakítja és kötelezi,^[19] azonban ez a gondolatmenet csak később vált fő áramlattá a határozataiban. Példának okáért, a strasbourgi Bukta-ügyet^[20] követően az Alkotmánybíróság a gyülekezési törvény alkotmányosságának megítélése során az EJEB végkövetkeztetésére jutott ugyan, de úgy, hogy magára az ítéletre csak röviden utalt a határozatában.^[21]

A fentiekhez képest az áttörés 2011-ben következett be. Az Alkotmánybíróság a 61/2011. (VII. 13.) AB határozatában ugyanis kijelentette, hogy köteles követni az EJEB esetjogát az Alkotmány értelmezése során abban az esetben, ha az Alkotmány és az Egyezmény szövege azonos rendelkezést tartalmaz. Amikor tehát az Alkotmány ugyanúgy fogalmazza meg az alapjog lényegi tartalmát, mint valamely nemzetközi szerződés, akkor az Alkotmánybíróság által nyújtott alapjogvédelem szintje nem lehet alacsonyabb, mint az EJEB általi jogvédelem.^[22]

Bár 2011-ben Gary J. Jacobsohn még akként fogalmazott, hogy az alkotmányelmélet jellemzően kevésbé foglalkozik az alkotmány identitásának kérdésével,^[23] Magyarországon az Alaptörvény elfogadását követően a problematika szinte berobant az alkotmányos köztudatba, az utóbbi években pedig egyfajta „alkotmányos slágertémává” vált. Ennek „előszelét” érezhette meg Trócsányi László, amikor 2010-ben a fogalmat a magyar alkotmányjogi gondolkodás középpontjába emelte,^[24] 2014-ben pedig kijelentette: „Ma, amikor a nemzeti szuverenitás a jogrendek multiplikációja és a nemzetközi kötelezettségvállalások folytán gyengülőben van, helyette felértékelődik az alkotmányos identitás fogalma.”^[25]

A kérdéskört már az Alaptörvény elfogadásának évében számos jeles alkotmányjogász feszegette, elsősorban az Európai Unió kontextusában. Ahogyan Chronowski Nóra az alkotmányosság fogalmából kiindulva kibontotta, az alkotmányosság mennyiségi szempontból az alapító szerződésekben ragadható meg, tartalmilag azonban a tagállamok közös alkotmányos hagyományain nyugszik. A többszintű európai alkotmányfejlődés eredményeként a tagállami alkotmányos tradíciók tartalmukat, értelmezésüket tekintve egyre közelebb kerülnek egymáshoz, miközben az egyes államok megőrizhetik saját alkotmányos identi-

[19] 18/2004. (V. 25.) AB határozat, ABH 2004. 303., 306.

[20] Bukta and others v. Hungary, Judgment of 17 July 2007, no. 25691/04.

[21] Ld. 75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABH 2008. 651. Hivatkozik rá: Sonnevend – Vittay, 2017, 260-261.

[22] Ld. 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011. 321. Megegyező megállapításokat tartalmaz később a 166/2011. (XII. 20.) AB határozat, ABH 2011. 545., illetve a 43/2012. (XII. 20.) AB határozat, ABH 2012, 320. Hivatkozik rá: Sonnevend–Vittay, 2017, 261.

[23] Jacobsohn, 2013, 5.

[24] Ld. Trócsányi László alkotmánybírónak a 143/2010. (VII. 14.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolását. Hivatkozik rá: Kis, 2017, 201.

[25] Trócsányi, 2014, 19.

tásukat. A közös értékek megerősítése mellett ugyanakkor az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, ami inkább alkotmányos, mint kulturális értelemben vett identitásként fogható fel.^[26]

A kérdés azonban túlmutat az Európai Unió és tagállamai közti vitán, hiszen kiterjed a magyar alkotmányos identitás meghatározására és védelmére valamennyi nemzetközi viszonyrendszerben, így az Európa Tanács intézményei és tagállamai közti relációra is. Ahogyan azt az Alkotmánybíróság vonatkozó határozataiban megfigyelhettük, az egyes alkotmánybírói identitás-felfogások közötti választóvonalak is jellemzően az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) esetjogának megítélése során kerültek meghúzásra.^[27]

Varga Zs. András véleménye szerint az EJEB és a nemzeti bíróságok ítéletei között fellelhető ellentmondásokat szemlélve ki kell mondanunk, hogy az alkotmányos konfliktusok, különösen az emberi jogokon alapuló vagy azokból levont konfliktusok végső értékelésének kérdése alapvető fontosságú. A fő kérdés a következő: mit tehet egy állam vagy annak Alkotmánybírósága, ha megállapítja, hogy egy nemzetközi bíróság (pl. az EJEB) ítélete ellentétes az alkotmánnyal? Az elsődleges, magától értetődő válasz az lenne, hogy magát a döntést végre kell hajtani, hiszen az államot nemzetközi jogi kötelezettség terheli (pl. az Egyezményből fakadóan). Ez az elsődleges válasz ugyanakkor nem segít a nemzetközi döntés következményének hazai elfogadásában, a nemzeti joggyakorlat összehangolása a nemzetközi bíróság álláspontjával ettől még problematikus marad. A nemzetközi ítélet véglegessége és végrehajthatósága tehát nem jelenti azt, hogy a döntés maga megfelelő is az adott állam számára. Következésképpen, nem zárhatjuk le a problémát, mondván, hogy a különböző államok és bíróságok szkepticizmusa egyszerűen nacionalista nézet, amelyet el kell utasítani.^[28]

A jogállamiság és a nemzetközi jog elsőbbsége megköveteli a nemzetközi bíróságok ítéleteinek betartását és végrehajtását. Csatlakozva az Európa Tanácshoz, a Velencei Bizottsághoz, majd az Európai Unióhoz, szembesültünk a jog kiemelkedő szerepével, a jogállamiság és a joguralom nagyra értékelésével, sőt, el kellett fogadnunk a bíróságoknak (akár a nemzeti, akár a nemzetközi bíróságokat szemléljük) a jogállamiság védelmében betöltött jelentőségét.^[29] Ugyanakkor, ha nincs eszköz a nem megfelelő ítéletek kijavítására, ha nincs lehetőség az olykor közvetve a jogalkotás területére tévedő nemzetközi bíróságok hatalmának korlátozására, és ekként – ahogyan Varga Zs. András élesen megfogalmazta – az alkotmánybíróságok csupán a nemzetközi bíróságok szolgálai lesznek, akkor önkényességgel szembesülünk. A régi és közös európai jogállami eszmény zsarnoki bálványá válik, egy új rend jön: az euro-abszolútizmus,^[30] vagy más

[26] Chronowski, 2011, 68.

[27] Ld. a későbbiekben a 21/2018. (XI. 14.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolások és különvélemények elemzése során tett megállapításokat.

[28] Varga Zs., 2016, 18.

[29] Varga Zs., 2018, 22.

[30] Varga Zs., 2016, 18.

kifejezéssel – ahogyan Pokol Béla nevezi – a „jurisztokrácia”.^[31] Pokol a „globális alkotmányoligarchia” részeként tekint az Emberi Jogok Európai Bíróságára is, amelyet eredendően a jogrendszer garanciáit jelentő alapjogok nemzetközi bíróságának szántak, de a bíróság a garanciális alapjogokat az ellenőrzése alá vonta.^[32]

A 3025/2014. (II. 17.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában Pokol nem értett egyet a többségi határozattal a tekintetben, hogy a határozat nemcsak az Emberi Jogok Európai Egyezményére, hanem ezen túl az EJEB gyakorlatára is alapította döntését. Álláspontja szerint az EJEB vonatkozó döntései, mint információk, az alkotmánybírói döntési folyamatban hasznos szerepet tölthetnek be határozattervezetekben, de a végleges határozatban nem szerepelhetnek, legfeljebb az ezt opponáló egyéni párhuzamos és különvéleményekben, mint az egyéni alkotmánybírói álláspontok. „Az alkotmánybírói határozatban való meghivatkozás ugyanis azt jelenti, hogy az Alaptörvényen túl normatív, számunkra kötelező erőt tulajdonítunk nemcsak az Egyezménynek, hanem az azt értelmező bírói gyakorlatnak is irányunkban, és ezzel elismerjük, hogy az EJEB az Egyezményben résztvevő államok közreműködése nélkül tovább írhatja a rájuk kötelező nemzetközi normákat.”^[33] Kifejtette: az EJEB bírói gyakorlatának a magyar Alkotmánybíróságra nézve kötelező jellegét azért sem lenne célszerű elfogadni, mert elvi lehetőségként felmerül a bíróság kiterjesztő értelmezésével szemben, hogy „a magyar alkotmányi rendszer érinthetetlen magvára hivatkozva fellépünk ez ellen”. Hivatkozott a Német Szövetségi Alkotmánybíróság 2009-es lisszaboni ítéletére, melyben kidolgozásra került az az elméleti konstrukció, mely lehetővé teszi, hogy egy ország egy multilaterális nemzetközi egyezmény bírósága által adott egyezmény-értelmezéssel szemben az alkotmányidentitás sérthetlenségére hivatkozva fellépjen, és megtiltsa az ilyen értelmezéssel hozott döntés országon belüli alkalmazását. Az Egyezmény kapcsán a magyar állam szuverén felségjogában foglalt immunitásáról lemondott, így egyéni panasszal fel lehet lépni vele szemben, és ha az Egyezmény normáit megsértette, akkor az EJEB ítéletét végrehajtja. „Ez az alávetés azonban csak addig állhat, amíg az EJEB szigorúan tartja magát az Egyezmény normáihoz, mert ha elszakad ettől, akkor olyan kötelezettséget ró ki a magyar államra, melynek ő nem vetette alá magát, és amely a magyar szuverenitáson nyugvó Alaptörvényünk lényegi magvát sérti meg.”^[34]

[31] Ld. Pokol, 2017.

[32] Egri-Kovács, 2018, 31.

[33] 3025/2014. (II. 17.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása [89].

[34] 3025/2014. (II. 17.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása [90].

IV. TÁMADÁSOK ÉS ELLENTÁMADÁSOK

A fenti különvéleménnyel szemben az Alkotmánybíróság számos határozatában rámutatott arra, hogy az Egyezménynek az egyes alapvető szabadságokkal kapcsolatos jogértelmezését az Alaptörvényben nevesített alapvető jogok vonatkozásában nem hagyhatja figyelmen kívül akkor, ha az Alaptörvény ugyanúgy fogalmazza meg az alapvető jog lényegi tartalmát, mint az Egyezmény. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy ezekben az esetekben az Alkotmánybíróság által nyújtott alapjogvédelem szintje semmiképpen sem lehet alacsonyabb, mint az EJEB által kibontott jogvédelem szintje. A *pacta sunt servanda* elvéből^[35] következően ugyanis az Alkotmánybíróságnak akkor is követnie kell az EJEB joggyakorlatát és az abban meghatározott alapjogvédelmi szintet, ha saját megelőző „precedens-határozataiból” ez kényszerűen nem következne.^[36]

Ezen értelmezésen alapult a 23/2015. (VII. 7.) AB határozat indokolása is, melyben a testület egy bírói egyedi normakontroll indítványról döntött, mely döntés alapjául azonban egy konkrét EJEB ítéletet vett alapul:^[37] „Tekintettel arra, hogy a bíróság az indítványát jelentős mértékben az EJEB ítéletébe foglalt megállapításokra alapozta, valamint arra, hogy az Alaptörvény Q) cikk (2) bekezdéséből következően az Alkotmánybíróság a támadott jogszabály Alaptörvénnyel való összhangját Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségeire – az EJEB-nek az ügy tárgyát képező vizsgálat szempontjából releváns döntéseire – is figyelemmel vizsgálná meg, az Alkotmánybíróság elsőként a nemzetközi szerződésbe ütközésre hivatkozó indítványt bírálta el.”^[38] Kifejtette, hogy az EJEB nem kifejezetten konkrét jogszabályi rendelkezéseknek az Egyezménnyel való összhangját vizsgálja felül, hanem azt, hogy valamely részes állam összességében (akár jogalkotással, akár jogalkalmazással) megsértette-e a kérelmezőnek az Egyezményben vagy az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvekben biztosított jogát. Éppen ezért, az Alkotmánybíróság azt is megvizsgálta, hogy az EJEB ítéletben megállapított egyezménysértés az ügyben elbírálás tárgyát képező szabályokkal mennyiben függött össze.^[39] Az indokolás részletesen ismertette az EJEB ítéletet, majd levonva abból a megfelelő következtetéseket, megállapította, hogy a támadott magyar jogszabályi rendelkezések – az EJEB ítéletéből következően – nemzetközi szerződésbe ütköznek.^[40]

[35] Alkotmány 7. § (1) bekezdés, Alaptörvény Q) cikk (2)-(3) bekezdés.

[36] 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011, 291, 321.; megerősítette: 32/2012. (VII. 4.) AB határozat, Indokolás [41]; 7/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás [30]; 8/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás [48]; 22/2013. (VII. 19.) AB határozat, Indokolás [16]; 13/2014. (IV. 18.) AB határozat, Indokolás [33].

[37] Ld. a Magyar Keresztény Mennonita Egyház és társai kontra Magyarország ügyben (70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 és 56581/12), 2014. április 8-án hozott ítélet.

[38] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Indokolás [24].

[39] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Indokolás [25].

[40] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Indokolás [35-37].

A többségi határozattal szemben két fő különvélemény fogalmazott meg eltérő álláspontot az EJEB és az Alkotmánybíróság viszonyrendszerét illetően, melyekhez többen is csatlakoztak.

Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye bírálta a testületet amiatt, hogy határozatában a támadott jogszabályhelyeket nemzetközi szerződésbe ütközőnek tekinti, ennek indokául azonban számára kizárólag az EJEB hivatkozott ítélete szolgál jogalapként. „Saját vizsgálat lefolytatása nélkül és önálló érvkészlet használata hiányában ez a határozat tehát olyan módon is értelmezhető, mintha a Magyar Állam a szuverén jogalkotásának általánosságban való megítélését és annak adott esetben történő megváltoztatása szükségességének eldöntését az EJEB-re bízta volna, ami nyilvánvalóan elfogadhatatlan lenne, és természetesen nincs így.”^[41] Az EJEB – felhatalmazása és az Egyezmény szerződő feleinek alávetése folytán – kétségtelenül az adott konkrét ügyekre kihatóan az Egyezmény kötelező erejű értelmezője, ami annyit jelent, hogy az adott eljárásában hozott ítéletet a szerződő államnak végre kell hajtania. Az EJEB döntése azonban az állammal szemben, valós vagy vélt alapjogi sérelme miatt fellépő természetes vagy jogi személy ügyére vonatkozik, megállapítja a jogsérelem fennállását, vagy elutasítja a kérelmet. A jogsértés megállapítása jellemzően kártérítési, illetőleg eljárási költségfizetési kötelezettséget eredményez az egyedi jogvitában elmarasztalt állam számára. Az EJEB funkciójának lényege az emberi jogok európai felügyeleti rendszerének működtetésében foglalható össze, annak hangsúlyozásával, hogy az általa konkrét ügyben hozott, az Egyezmény adott rendelkezésének megsértését megállapító döntésben alkalmazott jogkövetkezmény teljesítésével (a megítélt kár, ill. az eljárási költség megfizetésével) a döntés végrehajtása formálisan megtörténik.^[42]

Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleményében újszerű módon hivatkozott az EJEB döntésével szemben az alkotmányos identitásra.^[43] Varga Zs. András szintén azért helyezkedett szembe a többségi állásponttal, mivel véleménye szerint a határozat a támadott jogszabályhelyek nemzetközi szerződésbe ütközését állítja, az indokolás azonban az Alaptörvény és az Egyezmény ütközésére vonatkozó érveket rejt. Ebből következően az EJEB ítéletének az Egyezmény értelmezését adó tartalma burkoltan ugyan, de az Alaptörvényt érintő normakontroll, amit ekként kötelező lenne figyelembe venni, ám ez elfogadhatatlan, az EJEB döntésének ilyen értelmezés nem adható. Az ilyen ítéletet Magyarország köteles végrehajtani, de nem köteles arra tekintettel feladni alkotmányos identitását, nem köteles az Alaptörvényt formálisan módosítani, vagy ténylegesen kiüresíteni. „Megteheti, de nem köteles rá.”^[44]

[41] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye [58].

[42] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye [59-60].

[43] A különvéleményt kritikai nézőpontból elemézi: Drinóczi, 2016, 23-25.

[44] 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye [97-98].

Egy évvel később, a 3215/2016. (X. 26.) AB végzés meghozatala során ugyanakkor – melynek előadó alkotmánybírója Varga Zs. András volt – az Alkotmánybíróság leszögezte: az Alkotmánybíróság az Alaptörvény rendelkezéseinek értelmezése során figyelemmel van az EJEB gyakorlatára is, valamely jogszabálynak az Egyezménybe ütközéséről pedig e nélkül nem is hozható döntés.^[45] Tekintettel arra, hogy a Fábián kontra Magyarország ügy az EJEB Nagykararaja előtt folyamatban volt, vagyis az ügyben meghozott döntés még nem volt végleges, a végleges döntés azonban a nemzetközi szerződésbe ütközés alkotmánybíróági vizsgálatának előkérdése, az Alkotmánybíróság a Nagykamara eljárásának befejezéséig a saját eljárását felfüggesztette,^[46] majd pedig egy hónap múlva, 2016. november 30-án hozta meg elvi jelentőségű és sok szempontból vitaindító határozatát a nemzeti és az európai identitás vonatkozásában.

Ezen időpontig az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének felhívására európai szinten már kilenc előzetes döntéshozatali eljárásban, egy kötelezettségszegési eljárásban és egy megsemmisítésre irányuló eljárásban került sor, de az esetek többségében az EUB nem állapította meg az EU kötelezettségét a tagállami nemzeti identitás tiszteletben tartására. A tagállami alkotmánybíróságok, illetve legfelsőbb bíróságok közül a német alkotmánybíróság volt a legaktívabb az alkotmányos identitás értelmezésében. Ezen német minta azután más országok részére is elsődlegesnek bizonyult, a lengyel és a brit bíróságok is egyértelműen a német lisszaboni-határozat érvrendszerét és logikáját alkalmazták az őket érintő ügyben.^[47] A magyar döntés meghozataláig tehát az európai jog és a nemzeti jog viszonylatában már szinte valamennyi európai ország alkotmánybírósága kinyilvánította az alkotmányos identitással kapcsolatos nézetét,^[48] melyekből a testület bevallottan merített, a német „Solange – Brunner – Lisszabon” esetjogi vonalon haladva építette fel saját határozatát.^[49]

A 22/2016. (XII. 5.) AB határozatában az Alkotmánybíróság egyesek szerint többrétegű hatásköri aktivizmusról tett tanúbizonyságot.^[50] A testület döntését az Alaptörvény E) cikk 2) bekezdésének értelmezéséről hozta és kimondta: az Alkotmánybíróság hatáskörei gyakorlása során, erre irányuló indítvány alapján vizsgálhatja, hogy az ezen alaptörvényi passzuson alapuló közös hatáskörgyakorlás sérti-e az emberi méltóságot, más alapvető jogot, vagy Magyarország szuverenitását, illetve történeti alkotmányán alapuló önazonosságát.^[51] A döntés tehát Magyarországnak az Európai Unióban fennálló tagállami vi-

[45] 3215/2016. (X. 26.) AB végzés, Indokolás [7].

[46] 3215/2016. (X. 26.) AB végzés, Indokolás [10]. A döntés indokaira később több másik döntésben is hivatkozás történt: 3198/2018. (VI. 21.) AB végzés, 3199/2018. (VI. 21.) AB végzés, 3200/2018. (VI. 21.) AB végzés.

[47] Drinóczi, 2018, 3.

[48] Az európai tagállami bírósági döntéseket részletesen elemezi: Drinóczi, 2016, 7-14.

[49] Chronowski – Vincze, 2017, 117.

[50] Orbán, 2018, 1.

[51] Ld. a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat rendelkező részét.

szonyában tett elvi megállapításokat, ugyanakkor – mind a határozat, mint pedig az ahhoz fűzött párhuzamos indokolások – számos olyan kijelentést is tartalmaztak, amelyek témánk szempontjából is relevánsak, így röviden bemutatandók.^[52]

Az Alkotmánybíróság kinyilvánította, hogy az alkotmányos identitás fogalma alatt Magyarország alkotmányos önazonosságát érti, és tartalmát az Alaptörvény egésze, illetve egyes rendelkezései alapján, az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése szerint azok céljával, a Nemzeti Hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban, esetről-esetre bontja ki.^[53] Magyarország alkotmányos önazonossága nem statikus és zárt értékek jegyzéke, ugyanakkor több olyan fontos összetevője kiemelhető példálódzó jelleggel, amelyek azonosak a ma általánosan elfogadott alkotmányos értékekkel: a szabadságjogok, a hatalommegosztás, a köztársasági államforma, a közjogi autonómiák tisztelete, a vallásszabadság, a törvényes hatalomgyakorlás, a parlamentarizmus, a jogegyenlőség, a bírói hatalom elismerése, a velünk élő nemzetiségek védelme. Egyebek mellett, ezek történeti alkotmányunk olyan vívmányai, amelyeken az Alaptörvény és általa a magyar jogrendszer nyugszik.^[54] Az alkotmányos önazonosság védelme felmerülhet az egyének életfeltételeit, főként az alapjogok által védett magánszférájukat és személyi, illetve szociális biztonságukat, továbbá önálló döntési felelősségüket befolyásoló esetekben, továbbá Magyarország nyelvi, történelmi és a kulturális hagyományai érintettségére.^[55] Magyarország alkotmányos önazonossága olyan alapvető érték, amelyet nem az Alaptörvény hoz létre, azt az Alaptörvény csak elismeri. Az alkotmányos önazonosságról ezért nemzetközi szerződéssel sem lehet lemondani, attól csak a szuverenitás, az önálló államiság végleges megszűnése foszthatja meg Magyarországot. Az alkotmányos önazonosság védelme ennek megfelelően mindaddig az Alkotmánybíróság feladata marad, amíg Magyarország szuverenitással rendelkezik. Ebből következően a szuverenitás és az alkotmányos önazonosság számos ponton érintkezik egymással, így a rájuk vonatkozó két kontrollt egyes esetekben egymásra tekintettel kell elvégezni.^[56]

Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolásában azért méltatta a határozatot, mert ezzel a magyar alkotmánybírói testület felcsatlakozott az európai alkotmánybíróságoknak abba a sorába, mely az uniós jogi aktusokkal szemben a szuverenitásvédelmet és az alkotmányidentitást a középpontba emelte. Felrótta, hogy ez egy régi adóssága volt a magyar Alkotmánybíróságnak, és a mostani határozat egy nagy lépést tesz az említett felsorakozás felé. Ezt annál is fontosabb volt megtenni álláspontja szerint, mert a magyar Alaptörvény – szemben sok európai alkotmánnyal – a rendelkezéseiben

[52] A döntést részletesen bemutatja és elemezi: Drinóczi, 2017.

[53] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [64].

[54] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [65].

[55] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [66].

[56] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [67].

és különösen a Nemzeti Hitvallásban a magyar nemzeti függetlenséget és az állami szuverenitás megtartását mindenek fölé emelte.^[57]

Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolásában nem tudta elfogadni a többségi indokolás azon megállapítását, mely szerint „Magyarország alkotmányos önazonossága olyan alapvető érték, amelyet nem az Alaptörvény hoz létre, azt az Alaptörvény csak elismeri. Az alkotmányos önazonosságról ezért nemzetközi szerződéssel sem lehet lemondani, attól csak a szuverenitás, az önálló államiság végleges megszűnése foszthatja meg Magyarországot. Az alkotmányos önazonosság védelme ennek megfelelően mindaddig az Alkotmánybíróság feladata marad, amíg Magyarország szuverenitással rendelkezik.” Ez a felfogás ugyanis álláspontja szerint Magyarország alkotmányos önazonosságát tulajdonképpen elszakítaná az Alaptörvény szövegétől, egyfajta láthatatlan Alaptörvényt hozna létre, amelyet az Alkotmánybíróságnak – bizonytalan módszertan szerint értelmezett, akár külföldi jogi importcikkkel megtöltött tartalommal – az Alaptörvénytől függetlenül védenie kellene, mely pedig alaptörvénytől lenne. Véleménye szerint az Alkotmánybíróságnak Magyarország alkotmányos önazonosságát az Alaptörvényből kiindulva, ahhoz híven, az abban meghatározott keretek között kell érvényesíteni.^[58]

V. DEMARKÁCIÓS VONALAK

Az alkotmányozó 2018. június 28-án elfogadta Magyarország Alaptörvényének hetedik módosítását, mely hangsúlyosabbá tette az identitás védelmét, hiszen három szövegrészbe is beillesztette azt.^[59]

A fentieket követően, 21/2018. (XI. 14.) AB határozatában az Alkotmánybíróság egyértelmű határvonalat húzott az EJEB döntés és az alkotmánybírói határozat között: az EJEB-nek nem feladata a tagállami jogszabályok absztrakt vizsgálata és annak megállapítása, hogy az adott jogszabály összeegyeztethető-e az Egyezményvel,^[60] hanem elsősorban az egyes nemzeti jogi szabályok

[57] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása [89].

[58] 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolása [109].

[59] „Valljuk, hogy a történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunk védelmezése az állam alapvető kötelessége.” [Nemzeti Hitvallás].

„Magyarország az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – az Alaptörvényből eredő egyes hatásköreit a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján gyakorolhatja. Az e bekezdés szerinti hatáskörgyakorlásnak összhangban kell állnia az Alaptörvényben foglalt alapvető jogokkal és szabadságokkal, továbbá nem korlátozhatja Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogát.” [E] cikk (2) bekezdés].

„Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.” [R] cikk 4) bekezdés].

[60] Nikolova kontra Bulgária [GC] (31195/96), 1999. március 25., 60. bekezdés.

alkalmazásának egyedi kérelmezőkre gyakorolt eredményét értékeli, és amennyiben az egyedi ügyben megállapítja az Egyezmény megsértését, akkor a bepanaszolt államnak az EJEB által megállapított jogkövetkezményt kell viselnie. Ezzel szemben az Alkotmánybíróság a belső jog valamely rendelkezése nemzetközi szerződésbe ütközésének absztrakt vizsgálatát végzi el, mely vizsgálat lefolytatására ugyanakkor kizárólag az Alkotmánybíróság jogosult.^[61]

Ahogy arra a testület korábban hivatkozott, „a nemzetközi szerződésből fakadó, Magyarországot terhelő kötelezettség feltárása során (vagyis a nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálata esetén) nem csak a nemzetközi szerződés szövegét, hanem az annak értelmezésére feljogosított szerv joggyakorlatát is alapul veszi”.^[62] Amikor az Alkotmánybíróság vizsgálatát az Egyezményre, mint nemzetközi szerződésre tekintettel végzi el, érvelését nem önmagukban az EJEB egyes ítéleteire, hanem közvetlenül az Egyezményre alapozhatja. Az Alkotmánybíróság a hazai jogszabály nemzetközi szerződésbe ütközését minden szempontok figyelembevételével akkor állapíthatja meg, ha annak egyetlen lehetséges értelmezése és adott esetben mérlegelést nem tűrő alkalmazása az Alaptörvény Q) cikk (2) bekezdése szerinti vállalt nemzetközi kötelezettség megsértése.^[63]

A határozathoz fűzött párhuzamos indokolások és különvélemények sorából egy markáns választóvonal volt kiolvasható az egyes alkotmánybírók között, mely az állami szuverenitásról vallott, eltérő felfogásukat tükrözte. Korábbi döntéseiben az Alkotmánybíróság jellemzően részletesen ismertette a nemzetközi bírósági gyakorlatot, és így az EJEB-gyakorlatot is,^[64] ezen döntés ugyanakkor valamelyest szakítani próbált ezzel a gyakorlattal.^[65] A fél évvel korábban meghozott 3157/2018. (V. 16.) AB határozatban a testület még kimondta: az Emberi Jogok Európai Egyezményének 32. cikk (1) bekezdése alapján az Egyezmény értelmezésére az EJEB jogosult (autentikus értelmező), ezért az Alkotmánybíróság áttekintette az EJEB gyakorlatát az Egyezmény vonatkozó cikkével összefüggésben, majd megvizsgálta, hogy az indítványozó által előadottak megalapozzák-e a nemzetközi szerződésbe ütközés megállapítását.^[66]

Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolásában két kérdést tett fel: Az Alkotmánybíróság miként tudja gyakorolni alkotmányos hatáskörét az olyan nemzetközi szerződések vonatkozásában, amelynek autentikus értelmezése nemzetközi bíróság joghatósága alá tartozik? Mennyiben kötik az Alkotmánybíróságot ilyen esetben a nemzetközi szerződés értelmezésére feljogosított szerv joggyakorlatában megjelenő értelmezési szempontok?^[67] Álláspontja szerint az

[61] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás [15].

[62] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás [21].

[63] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás [16].

[64] Ld. 3157/2018. (V. 16.) AB határozat.

[65] Mandiner.hu: Az Alkotmánybíróság egyszerre lépett fel a rokkantsági ellátásra jogosultak és az alkotmányos identitás védelmében, 2018.

[66] 3157/2018. (V. 16.) AB határozat, Indokolás [22].

[67] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolása [60].

Alkotmánybíróság gyakorlatában az EJEB jogértelmezése és az ezen alapuló jogvédelem az Alaptörvényben meghatározott alapvető jog alkotmányos tartalmaként, a kialakított alapjogvédelem minimális szintjeként jelenik meg. Az esetjogi ítélkezés természetéből eredően mindig az adott ügy körülményeitől függ, hogy az EJEB milyen végkövetkeztetésre jut, a Bíróság esetjogának azonban vannak olyan területei, ahol jól áttekinthető elvrendszert hozott létre, ezt nevezik ún. jól megalapozott esetjognak (*well-established case-law*), melyre az Alkotmánybíróságnak valamennyi hatásköre gyakorlása során figyelemmel kell lennie.^[68]

Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolásában nemtetszésének adott hangot a vonatkozásban, hogy az EJEB döntéseiből kibontakozó joggyakorlat ismertetése, értelemszerűen az azt alátámasztó ítéletek hivatkozásával együtt, hogyan mellőzhető egy alkotmánybírói határozat indokolásából, ha nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálata során az Egyezményrel való összhang elbírálása a kérdés.^[69] Az Egyezményrel való összhang vizsgálata során figyelembe kell venni és meg is kell hivatkozni az EJEB vonatkozó döntéseit, annak érdekében, hogy az Alkotmánybíróság határozatai nyilvánvalóan megalapozottak és átláthatóan megindokoltak is legyenek.^[70]

Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleményében – a többségi véleménnyel szemben – azon álláspontot képviselte, hogy az Egyezmény aláírása nem jelentheti és nem is eredményezheti a szuverént megillető hatáskörök átadását. Magyarországnak természetesen teljesítenie kell az EJEB döntését, ha annak Magyarország a kötelezettje, ezen túlmenően azonban egy konkrét döntés, illetőleg a hasonló ügyekben született más döntések a magyar állam jogalkotó szerveire formális jogalkotási, illetőleg jogalkalmazási kényszert nem eredményeznek. Az EJEB gyakorlatának követése során hozott döntések figyelembevétele a törvényhozó, végrehajtó, valamint a bírósági hatalom számára természetesen indokolt, ezért az Alkotmánybíróságnak szükség esetén meg kell tennie a nemzetközi jog és a magyar jog összhangjának megteremtéséhez szükséges intézkedéseket, egy formális, alkotmányos követelmény formájában.^[71]

Pokol Béla alkotmánybíró különvéleményében – korábbi nézeteit megerősítve – erős aggályait fejezte ki az Emberi Jogok Európai Bíróságával szemben. Véleménye szerint „az EJEB működésének utóbbi időben nyilvánosságra került alapvető problémája, miszerint az EJEB döntéseit ténylegesen nem az arra illetékes bírói tanácsok formálják ki az Egyezmény alapulvételével, hanem egy, az évek alatt kialakult kb. 300 fős emberjogász apparátus a bírák függetlenségének legelemibb hiánya mellett.”^[72] [...] E helyzet felszámolása és a bírák függet-

[68] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolása [64]. Czine Ágnes a fentiekhez hasonló érvelést fogalmazott meg a 3157/2018. (V. 16.) AB határozathoz fűzött különvéleményében is [59-60].

[69] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolása [74].

[70] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolása [78].

[71] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye [82].

[72] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró különvéleménye [86].

lenségét megteremtő működés kialakítása a nemzetközi szerződésében részt vevő államok külügyi és igazságügyi minisztériumainak a feladata és felelőssége, de megítélésem szerint mint alkotmánybírák mi is tartozunk annyi felelősséggel, hogy erre tekintettel és ennek deklarálásával a jövőben mi is kerüljük az EJEB-döntésekre való explicit támaszkodást és mint autentikus bírósági döntésekre való hivatkozást döntéseinkben. Ezek ugyanis valójában a strasbourgi jogász-apparátus döntései, melyek elé csak álcaként vonják oda a tagállamok által kiküldött bírákat, és amíg ez a helyzet fennáll, addig megítélésem szerint ezeket a döntéseket mint bírósági döntéseket nem vehetjük figyelembe.^[73] Ha a nemzetközi szerződésre jogosultan hivatkozó indítványok az érvelésüktől eltérően megválaszolhatóak magának a nemzetközi szerződés rendelkezésének értelmezésével és az EJEB-re hivatkozás félretolásával, akkor alapozhatjuk erre is a döntésünket. De ha az Alaptörvény releváns rendelkezéseinek bevonásával is meg tudjuk oldani az állított sérelem eltüntetését – mint itt is –, akkor megítélésem szerint erre áttérve kell az ügyet eldönteni, mert a párhuzamosan létező két döntési alap közül bennünket elsősorban az Alaptörvény köt.^[74]

Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleményében kiemelte, hogy nem szabad szem elől téveszteni az Alkotmánybíróság alapvető szerepét, mely szerint a testület az Alaptörvény védelmének legfőbb szerve, ami megkerülhetetlenül magában foglalja a történeti alkotmányunkban gyökerező nemzeti önazonosságunk védelmét. Ebből következően a nemzetközi szerződések értelmezése során – ahogyan arra a testület a fent hivatkozott 22/2016. (XII. 5.) AB határozatban leszögezte^[75] – a fenntartott szuverenitás védelméből kell kiindulni, azaz egy nemzetközi szerződésen alapuló kötelezettség értelmezése során az Alkotmánybíróságnak a lehető legszűkebb kötöttséget és a lehető legtágabb kormányzati mozgásteret lehetővé tevő értelmezést kell elfogadnia.^[76] Az Alkotmánybíróság nem fogadhatja el tehát azt a koncepciót, amely szerint az EJEB egyedi ügyben hozott döntésében kifejtett értelmezés azt jelentené, hogy a tagállami jog egyezményesért. Ez az EJEB számára korlátlan jogkiterjesztést lehetővé tevő hatalmat biztosítana, mellyel a jogalkotás vagy akár a kormányzás terepére tévedne, ez pedig ellentétes lenne a jogállamisággal és az Alaptörvénnyel is.^[77] Az EJEB egyetlen döntése sem jelentheti azt, hogy valamely hazai jogszabály pusztá létezése egyezményesértést valósítana meg, hiszen az Egyezmény nem biztosít normakontroll hatáskört a Bíróságnak, a tagállamok pedig nem vetették alá magukat az EJEB normakontrolljának, még pilot eljárás esetén sem.^[78]

[73] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró különvéleménye [87].

[74] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró különvéleménye [88].

[75] Ld. 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [60].

[76] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye [93].

[77] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye [98].

[78] 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye [99].

legfeljebb metaforaként használható.^[82] Mások szerint ez kivitelezhető, az alkotmányos identitás megfogalmazásához azonban célszerű lenne az alkotmányos toleranciára, mint európai értékre építeni (mint például a strasbourgi gyakorlatban használt mérlegelési jogkör – *margin of appreciation* – fogalma),^[83] amely lehetővé teszi az egymástól eltérő felfogások békés egymás mellett élését.^[84]

Az alkotmányokba foglalt alapvető jogok védelmének módjai általában tükrözik az adott nemzet alkotmányos értékeit, a nemzeti hagyományokat és a jogi kultúrát.^[85] Az ilyen különbségek ugyanakkor nehezen egyeztethetők össze az alapvető jogok egyetemlegességének fogalmával, hiszen, ha végső soron a nemzeti alkotmány határozza meg, hogy az alapvető jogokat milyen mértékben és hogyan védik, akkor az ilyen jogok védelmi szintje államonként eltérő lesz. Az egyre egységesebb Európában az alapvető jogok ilyen eltérő szabályait nehéz elfogadni, ám ennek ellenére a különbségek léteznek, és egyre többen ragaszkodnak a nemzeti alkotmányos identitás gondolatához, amelyet a nemzeti alkotmányos értékek tükröznek.^[86]

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának a fő feladata az alapvető jogvédelem minimumkövetelményeinek kidolgozása és fenntartása az Európa Tanács tagállamai számára. Ennek során a Bíróság nem választhat szimplán egy maximalista megközelítést, törekedve az alapjogok lehető legmagasabb szintű védelmére mind a 47 részes államban, hiszen egy ilyen megközelítés összeegyeztethetetlen lenne a nemzeti alkotmányos értékek tiszteletben tartásával. Következésképpen, a Bíróságnak egy törékeny egyensúlyt kell kialakítania a nemzeti értékek tiszteletben tartása és az egyéni alapjogok hatékony védelmének biztosítása között, melynek során stratégiai eszközként használja a mérlegelési jogkör doktrínáját.^[87]

A Bíróság által kifejlesztett „mérlegelési jogkör” vagy „értékelési küszöb” (*margin of appreciation*) doktrína a szerződő államoknak arra az igényére ad választ, hogy az Európa Tanács az Egyezmény alkalmazása során tartsa tiszteletben az államok szuverenitását, továbbá vegye figyelembe az eltérő nemzeti

[82] Körtvényesi, 2013, 117.

[83] A „margin of appreciation” kifejezésnek a magyar jogi szaknyelvben számos megfelelője használatos, sok esetben a „mérlegelési mozgástér”, „mérlegelési szabadság”, „mérlegelési jogkör” és a „diszkrécionális jogkör” kifejezéseket szinonimaként alkalmazzák. Vö. Dudás, 2013, 12–23.; Gerards, 2018, 495–515.

[84] Körtvényesi, 2013, 119.

[85] Pl. a német „Grundgesetz” kifejezetten az emberi méltóságot, mint alapelvet említi, amelyet minden állami hatóságnak tiszteletben kell tartania; a holland alkotmány sajátos az oktatáshoz való jogról szóló részletes rendelkezéseivel; az ír alkotmány kifejezi a hagyományos család és az élethez való jog fontosságát; Magyarország alaptörvénye erősen tükrözi a nemzeti értékeket, stb. Elemzi: Gerards, 2018, 496.

[86] Gerards, 2018, 496.

[87] Gerards, 2018, 496–497.

sajátosságokat.^[88] Az alapelv értelmében a szerződő államok meghatározott játéktérrel, autonómiával rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy egyrészt a saját jogrendszerükben hogyan szereznek érvényt az Egyezménynek, másrészt pedig egyezményesértés esetén milyen módon tesznek eleget a Bíróság ítéletének.^[89] Az értékelési küszöb elve nem keverendő össze a mérlegelési jogkörrel. Utóbbi lehetősége több esetben is bizonyos jogelvekből fakad: a végrehajtási mérlegelés a hatékony védelem és az arányosság elvéből, míg a nemzeti igazságszolgáltatás védelme a jogszerűség elvéből.^[90]

A doktrína mögöttes elképzelése (melyre gyakran nem fordul kellő figyelem) az, hogy különbséget lehet tenni az alapvető jogok meghatározása és e jogok korlátozásának lehetőségei között. Az EJEB kiindulópontja, hogy az alapjogok meghatározásának azonosnak kell lennie az Európa Tanácsban élő minden egyén számára, így a nemzeti alapjogi normák közötti különbségek csak a korlátozások értékelésének szakaszában válnak relevánssá. Az értékelési mozgáster doktrínájának egyik indoka az, hogy elvileg a nemzeti hatóságok a legalkalmasabbak a korlátozások szükségességének és megfelelőségének felmérésére. Nemcsak a korlátozások szükségességére vonatkozó tényszerű információkhoz jutnak hozzá jobban, hanem általában jobb helyzetben vannak ahhoz is, hogy értékeljék, hogyan viszonyul egy bizonyos nemzeti intézkedés vagy döntés a nemzeti alkotmányos értékekhez és jogi hagyományokhoz. Emiatt a Bíróság általában hajlandó bizonyos mértékű mérlegelési jogkört hagyni az államoknak az egyezményhez fűződő jogokba való beavatkozás ésszerűségének megállapításában. Ez a gyakorlatban azzal jár, hogy a Bíróság viszonylag könnyen elfogadhatja a kormány által felhozott indokokat és érveket, kivéve, ha azok nyilvánvalóan ésszerűtlenek vagy egyértelműen önkényes döntéshozatalt tükröznek. Ha a korlátozások szorosan összefüggenek bizonyos, mélyen gyökerező alkotmányos értékekkel, a Bíróság felhasználhatja a doktrínát a nemzeti hatóságok nézeteinek alátámasztására, ugyanakkor, ha a Bíróság az egységes és magas szintű védelmet fontosabbnak tartja, mint a sokszínűség tiszteletben tartását, úgy intenzívebb felülvizsgálatot alkalmazhat. Ez a rugalmasság teszi az értékelési mozgásteret megfelelő stratégiai eszközzé a pluralizmus vagy az eltérő nemzeti alapjogi normák kezelésére.^[91]

[88] A doktrína eredetileg kifejezetten nem szerepelt az Egyezmény szövegében, a 15. Kiegészítő Jegyzőkönyv azonban 2021. augusztus 1-i hatállyal az alábbiak szerint egészítette ki az Egyezmény preambulumát:

„Megerősítve, hogy – a szubszidiaritás elvével összhangban – elsődlegesen a Magas Szerződő Felek kötelessége a jelen Egyezményben és az ahhoz fűzött jegyzőkönyvekben meghatározott jogok és szabadságok biztosítása, és hogy ennek során a Magas Szerződő Felek az Egyezmény által létesített Emberi Jogok Európai Bíróságának ellenőrzési jogköre alá eső mérlegelési jogkörrel rendelkeznek, [...]” (Ld. Protocol No. 15 amending the Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms).

[89] Fókia, 2007, 202.

[90] Greer, 2000, 22.

[91] Gerards, 2018, 498-500.

VII. WIN-WIN?

A nemzeti identitás és az európai identitás harca Magyarország Alkotmánybírósága és az Emberi Jogok Európai Bírósága között ugyanakkor – ahogyan arra a címben is utaltam – álláspontom szerint nem feltétlenül véres háború, hiszen küldetését és céljait tekintve mindkét testület egy térfélen, vállvetve küzd.

A Német Szövetségi Alkotmánybíróság elnöke, Andreas Voßkuhle az EJEB és a nemzeti alkotmánybíróságok kapcsolata vonatkozásában az EJEB-et „csapatjátékosnak” titulálta, aki magányos harcos helyett egy „erős játékos a csapatban”. Éppen ezért nem teszi feleslegessé a nemzeti alkotmánybíróságokat, hanem előfeltételként veszi alapul létezésüket, melynek egyik oka az EJEB korlátozott erőforrásaiban rejlik. Emiatt pedig a hatékony emberi jogi védelem előfeltétele hosszú távon a nemzeti alkotmánybíróságokkal való „együtt-létezés”. Álláspontja szerint „az Emberi Jogok Európai Bíróságának felelős módon kell eldöntenie, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye az alapvető jogok védelmében mennyi egységességet követel meg, és mennyi pluralizmust tűr el. Ez körültekintő egyensúlyt igényel egyrészt az Egyezmény hatékony végrehajtása és dinamikus fejlődése, másrészt a nemzeti mérlegelések tiszteletben tartása között. A nemzeti bíróságokkal fennálló kölcsönhatásra tekintettel funkcionális szempontokat is figyelembe kell venni.”^[92]

A fentiekkel hasonló megállapítást tett Sulyok Tamás is, az Európai Bíróság vonatkozásában. Az Alkotmánybíróság elnöke a 22/2016. (XII. 5.) AB határozatra utalva egy cikkében kifejtette: „az Alkotmánybíróság az alkotmányos identitás védelmét egyfajta, az egyenjogúság és kollegialitás alapelvein nyugvó, egymás kölcsönös tisztelete mellett folytatott alkotmányos párbeszéd keretében, az Európai Unió Bíróságával szorosan együttműködve látta indokoltnak biztosítani”^[93]

Az alkotmányos identitás szükségképpen elválasztható más identitásoktól, különösen a nemzeti identitástól, azokkal bonyolult és változó kapcsolatban, többnyire pedig feszültségben van. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy kialakulhat egy transznacionális vagy akár globális alkotmányos identitás. Az „univerzális” és az „egyedi” közötti kapcsolatot a hegeli értelemben vett dialektikus viszonytal, a „plurális” fogalmán keresztül lehet összhangba hozni.^[94]

A transznacionális – legyen az globális vagy európai – bírói párbeszéd az ezredfordulót követően népszerű szakirodalmi témává nőtte ki magát. A bírói párbeszéd a nemzetközi bíróságok döntéseinek figyelembevételén, alkalmazásán, az azokból adódó következtetések levonásán alapul. Kérdés azonban, hogy a nemzetközi és a nemzeti bíróságok valóban érdemi párbeszédet folytatnak-e, vagy csupán párhuzamos monológok zajlanak egymás mellett.^[95]

[92] Voßkuhle, 2013, 68-73.

[93] Sulyok, 2017, 129.

[94] Körtvényesi, 2013, 115.

[95] Chronowski – Vincze, 2017, 126.

Véleményem szerint Sulyok Tamás már öt évvel ezelőtt helyesen világított rá arra, hogy az alapjogvédelem során betöltött szerepek, hatáskörök tagállami, uniós és emberi jogi bíróságok közötti elosztása a jövő egyik izgalmas kérdése lesz. Az alapjogok védelme ugyanis mindhárom fenti európai jogi szintéren érvényesül. A bírói párbeszéd még hosszú évekig a XXI. század megkerülhetetlen európai kérdése marad, annak tényleges tartalmáról azonban érdemi vitákat kell folytatni. Rendkívül fontos a nézetek ütköztetése, melynek során az egyik legfontosabb kommunikációs feladat a nemzeti identitás bíróságközi értelmezése kell, hogy legyen.^[96] Az alkotmányos identitás meghatározásának minden esetben feltétele egy közös narratíva létrehozása, mely európai szintéren a nemzetközi és a nemzeti bíróságok (alkotmánybíróságok) közötti párbeszéd útján valósítható meg.^[97] Ezzel párhuzamos érveket fogalmaz meg Gary J. Jacobsohn is, aki szerint: „Amennyire fontosak az országok közötti eltérések a körülményeket tekintve, annyira lényegesek az országokon átívelő, az alkotmányos identitás kialakulásának folyamatára jellemző hasonlóságok. Az identitást alakító alapvető dinamika kevésbé függ a sajátos kulturális vagy történelmi tényezőktől, mint inkább az alkotmányosságra mint jelenségre jellemző fejlődési folyamattól.”^[98] Ezekre a hasonlóságokra kellene tehát párbeszéd útján építkezni, így lenne lehetséges a békekötés.

IRODALOM

- Ars Boni: Interjú dr. Salamon László alkotmánybíróval, 2019. (Elérhető: <https://arsboni.hu/ha-az-alkotmany-az-alkotmanybiro-szamara-vallalhatatlanna-valna-egyetlen-lehetosege-volna-a-lemondas/>).
- Chronowski Nóra (2011): Az Alaptörvény európai mérlegen. In: *Fundamentum*. 2011/2. sz.
- Chronowski Nóra – Vincze Attila (2017): Alapjogvédelem, szuverenitás, alkotmányos önazonosság: az uniós jog érvényesülésének új határai? In: Chronowski Nóra (szerk.): *Szuverénitás és államiság az Európai Unióban. Kortárs kérdések és kihívások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Chronowski Nóra – Vincze Attila (2017): Önazonosság és európai integráció – az Alkotmánybíróság az identitáskeresés útján. In: *Jogtudományi Közöny*. 2017/3. sz.
- Delpérée, Francis – Delvolvé, Pierre – Smith, Eivind (2013): Szakvélemény a Magyar Alkotmány Negyedik Módosításáról. (Elérhető: http://vienna.io.gov.hu/akadalymentes/download/3/ec/60000/alaptorveny_modositas_szakvelemenymagyar.pdf).
- Drinóczi Tímea: A 22/2016. (XII. 5.) AB határozat: mit (nem) tartalmaz és mi következik belőle? Az identitásvizsgálat és az *ultra vires* közös hatáskörgyakorlás összehasonlító elemzésben. In: *MTA Law Working Papers*. 2017/1. sz. (Elérhető: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>. Letöltés ideje: 2022.02.01.).

[96] Sulyok, 2017, 131.

[97] Körtvényesi, 2013, 117.

[98] Jacobsohn, 2013, 6.

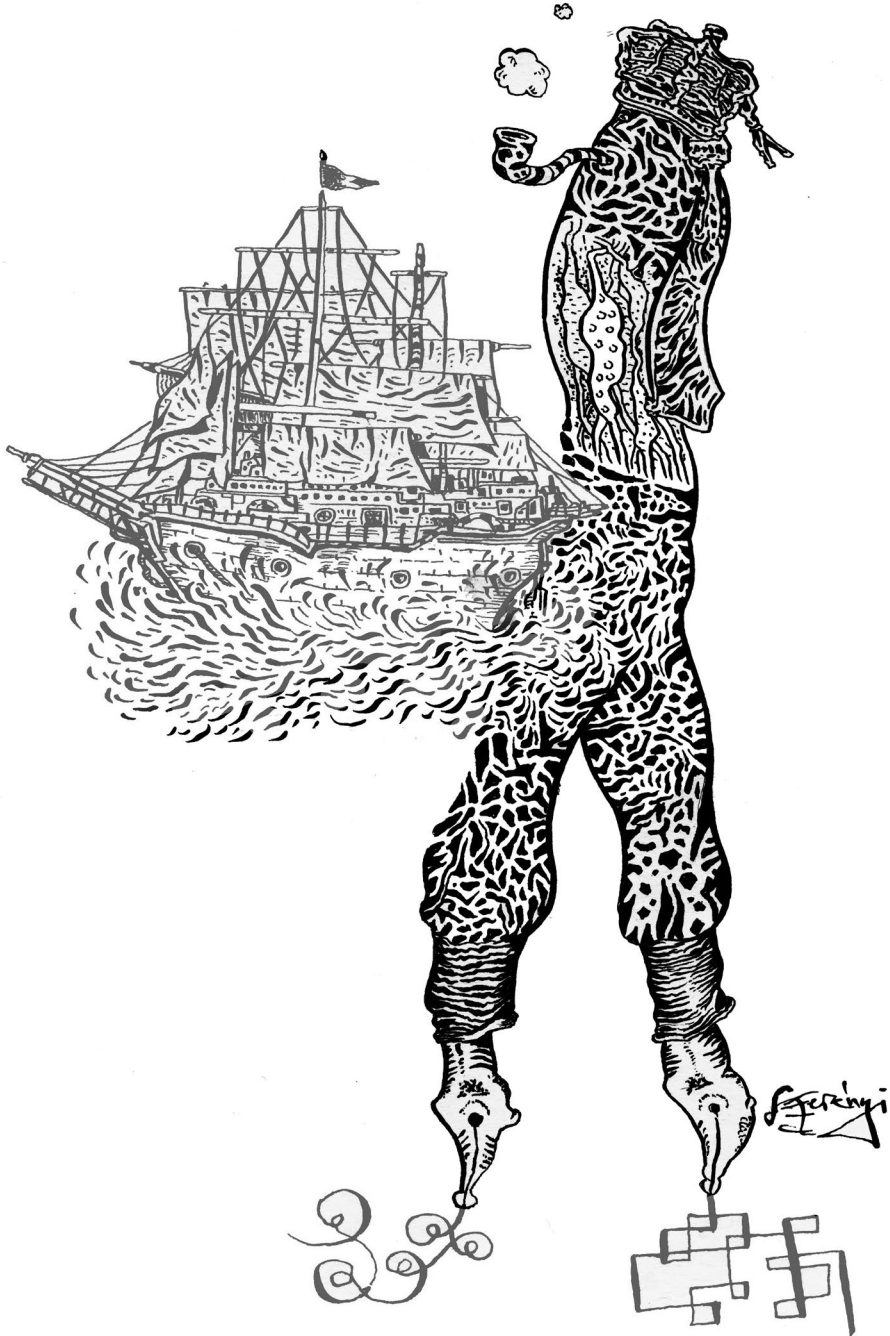
- Drinóczi Tímea (2018): A tagállami identitás védelme. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. (Elérhető: <http://ijoten.hu/szocikk/a-tagallami-identitas-vedelme>. Letöltés ideje: 2022.02.01.).
- Drinóczi Tímea (2016): Az alkotmányos identitásról. Mi lehet az értelme az alkotmányos identitás alkotmányjogi fogalmának? In: *MTA Law Working Papers*. 2016/15. sz. (Elérhető: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>. Letöltés ideje: 2022.02.01.).
- Dudás Dóra Virág (2013): *A mérlegelési mozgástér doktrína természete, különös tekintettel a magyar vonatkozású strasbourgi ügyek tapasztalataira* [PhD-értekezés]. ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Egri-Kovács Krisztián (2018): Az alkotmánybíráskodás kialakulása. In: *Jogelméleti Szemle*. 2018/1. sz.
- Fórika Zsolt (2007): A tulajdonhoz való jog az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatában. A strasbourgi garanciarendszer jelentősége a romániai ingatlanrestitúcióban. In: *Magyar Kisebbség*. XII. 45–46. 2007/3–4. sz.
- Gerard, Janneke (2018): Margin of appreciation and incrementalism in the case law of the European Court of Human Rights. In: *Human Rights Law Review*. 2018/18. sz.
- Greer, Steven (2000): The margin of appreciation: interpretation and discretion under the European Convention on Human Right. In: *Human rights files*. Council of Europe Publishing, Vol. 17/2000.
- Jacobsohn, Gary J. (2013): Az alkotmányos identitás változásai. In: *Fundamentum*. 2013/1. sz.
- Kis Kelemen Bence (2017): Alkotmányos identitás innen és túl. In: *Magyar Jog*. 2017/4. sz.
- Körtvényi Zsolt (2013): Alkotmányosság a nemzeten túl: az alkotmányos identitás természetrajza. In: *Fundamentum*. 2013/1. sz.
- Magyar Hírlap: Súlyosan sérti a szuverenitást a strasbourgi ítélet, 2017. (Elérhető: https://www.magyarhirlap.hu/belfold/Szantho_Sulyosan_serti_a_szuverenitast_a_strasbourgi_itelet).
- Mandiner.hu: Az Alkotmánybíróság egyszerre lépett fel a rokkantsági ellátásra jogosultak és az alkotmányos identitás védelmében, 2018. (Elérhető: https://precedens.mandiner.hu/cikk/20181119_az_alkotmanybirosag_egyszerre_lepett_fel_a_rokkantsagi_ellatasra_jogosultak_es_az_alkotmanyos_identitas_vedelmeben).
- Orbán Endre (2018): Quo vadis, „alkotmányos identitás”? In: *Közjogi Szemle*. 2018/3. sz.
- Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Sonnevend Pál – Bognár Eszter (2021): *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének Kommentárja*. HVG-ORAC Kiadó, Budapest.
- Sonnevend Pál – Vittay Melinda (2017): A nemzetközi emberi jogi garanciák hatása a magyar alkotmányos rendben. In: Chronowski Nóra (szerk.): *Szuverenitás és államiság az Európai Unióban. Kortárs kérdések és kihívások*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sulyok Márton (2014): Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában. In: *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonylatában*. Generál Nyomda Kft. Szeged.
- Sulyok Tamás (2017): Ízelítő Gombos Katalin Az Európai Unió jogrendszere és közjogának alapjai című könyvéhez. In: *Európai Tükör*. 2017/1. sz.
- Szakály Zsuzsa – Tribl Norbert (2018): Örökkévaló identitás? Lehetséges kapcsolat az alkotmányos identitás és az örökkévalósági klauzulák között. In: *Pro Futuro*. 2018/4. sz.
- Tribl Norbert (2018): Az alkotmányos identitás fogalomrendszere jogelméleti megközelítésben. In: *Jogelméleti Szemle*. 2018/1. sz.
- Trócsányi László: Alkotmányos identitás és európai integráció. (Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/34771/1/juridpol_076_473-482.pdf. Letöltés ideje: 2022.02.01.).

- Trócsányi László (2014): *Az alkotmányozás dilemmái*. HVG-Orac Kiadó, Budapest.
- Ugyvedforum.hu: Kritikák kereszttüzében a strasbourgi bíróság, 2017. (Elérhető: <http://ugyvedforum.hu/cikkek/2017/01/kritikak-kereszttuzeben-a-strasbourgi-birosag>.)
- Varga Zs. András (2018): Az alkotmánybíróságok szerepe a nemzeti/alkotmányos önazonosság védelmében. In: *Iustum Aequum Salutare*. XIV. évf., 2018/2. sz.
- Varga Zs. András (2016): Constitutional identity and judgements of the ECtHR. In: *Pázmány Law Working Papers*. 2016/6. sz. (Elérhető: <http://www.plwp.eu>. Letöltés ideje: 2022.02.01.).
- Varga Zs. András (2015): *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Voßkuhle, Andreas (2013): Az emberi jogok védelme a bíróságok európai együttműködésében. In: *Alkotmánybírósági Szemle*. 2013/1. sz.

JOGFORRÁSOK

- 13/2014. (IV. 18.) AB határozat, Indokolás.
- 143/2010. (VII. 14.) AB határozat, Trócsányi László alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 157/2018. (V. 16.) AB határozat, Czine Ágnes különvéleménye.
- 166/2011. (XII. 20.) AB határozat, ABH 2011.
- 18/2004. (V. 25.) AB határozat, ABH 2004.
- 199/2018. (VI. 21.) AB végzés.
- 20/1997. (III. 19.) AB határozat, Tersztyánszky Ödön alkotmánybíró különvéleménye.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró különvéleménye.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye.
- 21/2018. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás.
- 22/2013. (VII. 19.) AB határozat, Indokolás.
- 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Stumpf István alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás.
- 23/1990. (X. 31.) AB határozat a halálbüntetés alkotmányellenességéről.
- 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Dienes-Oehm Egon alkotmánybíró különvéleménye.
- 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleménye.
- 23/2015. (VII. 7.) AB határozat, Indokolás.
- 3025/2014. (II. 17.) AB határozat, Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
- 3157/2018. (V. 16.) AB határozat, Indokolás.
- 3157/2018. (V. 16.) AB határozat.
- 3198/2018. (VI. 21.) AB végzés.
- 32/2012. (VII. 4.) AB határozat, Indokolás.
- 3200/2018. (VI. 21.) AB végzés.
- 3215/2016. (X. 26.) AB végzés, Indokolás.
- 35/1994. (VI. 24.) AB határozat.
- 43/2012. (XII. 20.) AB határozat, ABH 2012.

- 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011.
- 7/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás.
- 75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABH 2008.
- 8/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás.
- Council of Europe Treaty Series N.213. Protocol No. 15 amending the Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Elérhető: https://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_15_ENG.pdf).
- Dudgeon kontra Egyesült Királyság ügyben 1981. október 22-én hozott ítélet.
- European Court of Human Rights, Judgment of 18 March 2011, Application no. 30814/06 (Lautsi and Others v. Italy).
- European Court of Human Rights, Judgment of 18 March 2011, Application no. 30814/06 (Lautsi and Others v. Italy).
- Ginotas és társai kontra Görögország ügyben 1997. július 1-én hozott ítélet.
- James és társai kontra Egyesült Királyság 1986. február 21-én ügyben hozott ítélet.
- Mathieu-Mohin és Clerfayt kontra Belgium ügyben 1987. március 2-án hozott ítélet.
- Nikolova kontra Bulgária [GC] (31195/96), 1999. március 25.
- Sunday Times kontra Egyesült Királyság ügyben 1979. április 26-án hozott ítélet.

Szerényi Gábor, *Matróz toll*